

Василь Денисюк,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української філології
Хмельницького національного університету
ORCID: 0000-0002-6773-1380
dvv2812@ukr.net
Оксана Зелінська,
доктор філологічних наук, професор
кафедри української мови
Київського столичного
університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-7965-428X
zelinska67@ukr.net

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДІЄСЛІВНИЙ КОНТИНУУМ У ЩОДЕННИКОВОМУ ДИСКУРСІ XVIII СТ.

У статті досліджено функціонування особових форм дієслів минулого часу в українській мові XVIII століття. Особлива увага зосереджена на **«Щоденнику» генерального хорунжого Миколи Ханенка** – унікальній пам’ятці приватної писемності, що відображає живе мовлення та повсякденні реалії того часу. Автори обґрунтовують важливість щоденникових записів як цінного лінгвістичного джерела, яке дає змогу виявити архаїчні форми, вплив інших мов та наявність паралельних граматичних конструкцій, що свідчать про перехідний характер мови XVIII століття. Важливою частиною дослідження є критичний перегляд попередніх тверджень про російськомовність **«Щоденника» М. Ханенка**. Автори аргументують, що значна частина українських мовних рис могла бути нівельована та «підігнана» під російську мову середини – кінця XIX століття під час підготовки тексту до друку, що може підтвердити порівняльний аналіз публікацій щоденникових записів різних років і видань. У статті акцентовано на подвійному впливі на українську мову XVIII століття: з одного боку, ще потужної **українсько-польської традиції** використання форм минулого часу, яка мала спільні риси з іншими слов’янськими мовами; з іншого – **переведення українських лівобережних канцелярій на російсько-імперський діловий стандарт**. Цей вплив, що супроводжувався політичним тиском і спробами вилучити українську мову з єдиного «східнослов’янського» ареалу, призвів до поступового знищення спільних рис і таврування деяких форм як «пережиткових». На основі докладного аналізу **«Щоденника» М. Ханенка** визначено кількісні дані та наведено контекстні приклади вживання **особових форм минулого часу (1-ої ос. одн.: -емъ, -омъ; 2-ої ос. одн.: -есь; 3-ої ос. одн.: -лъ; 1-ої ос. множ.: -смо, -сьмо, -сьмося)**. Виявлено, що, попри жанрову специфіку щоденника, яка передбачає домінування однини, у записах М. Ханенка переважають форми множини, які автор використав виключно для позначення дій, виконаних кількома особами. Суттєвим є спостереження, що останнє зафіксоване вживання таких форм у щоденникових записах датоване 1743 роком, що може свідчити про їхній поступовий вихід із писемної практики під впливом соціополітичних чинників – імперської мовної політики на зближення української мови з російською, тоді як форму 3-ої ос. одн. чол. р. востаннє зафіксовано 1749 р.

Ключові слова: українська мова XVIII ст., щоденниковий дискурс, особові форми дієслів, минулий час, дієслово, українсько-польська мовна традиція, російсько-імперський вплив.

Wasył Denysiuk, Oksana Zelińska. Ukraińsko-polskie continuum czasownikowe w dyskursie dziennikowym XVIII wieku

W artykule zbadano funkcjonowanie osobowych form czasowników czasu przeszłego w języku ukraińskim XVIII wieku. Szczególną uwagę skoncentrowano na „Dzienniku” chorążego generalnego Mykoły Chanenki – unikalnym zabytku prywatnego piśmiennictwa, odzwierciedlającym żywą mowę i codzienne realia tamtego okresu. Autorzy uzasadniają ważność zapisków dziennikowych jako cennego źródła lingwistycznego, pozwalającego na wykrycie form archaicznych, wpływu innych języków oraz obecności równoległych konstrukcji gramatycznych, świadczących o przejściowym charakterze języka XVIII wieku. Ważną częścią badania jest krytyczny przegląd wcześniejszych twierdzeń o rosyjskojęzycznym charakterze „Dziennika” M. Chanenki. Autorzy argumentują, że znaczna część ukraińskich cech językowych mogła zostać zniwelowana i „dopasowana” do języka rosyjskiego z połowy – końca XIX wieku podczas przygotowania tekstu do druku, co może potwierdzić analiza porównawcza publikacji zapisków dziennikowych z różnych lat i wydań. W artykule podkreślono podwójny wpływ na język ukraiński XVIII wieku: z jednej strony, nadal silną ukraińsko-polską tradycję używania form czasu przeszłego, która miała wspólne cechy z innymi językami słowiańskimi; z drugiej – przedstawienie ukraińskich kancelarii lewobrzeżnych na rosyjsko-imperialny standard urzędowy. Ten wpływ, któremu towarzyszył nacisk polityczny i próby usunięcia języka ukraińskiego z jednolitego „wschodniosłowiańskiego” obszaru, doprowadził do stopniowego niszczenia wspólnych cech i piętnowania niektórych form jako „przeżytkowych”. Na podstawie szczegółowej analizy „Dziennika” M. Chanenki określono dane ilościowe i przedstawiono kontekstowe przykłady użycia osobowych form czasu przeszłego (1 osoba liczby pojedynczej: -емъ, -омъ; 2 osoba liczby pojedynczej: -есть; 3 osoba liczby pojedynczej: -лѣ; osoba liczby mnogiej: -смо, -сьмо, -сьмося). Stwierdzono, że pomimo gatunkowej specyfiki dziennika, która zakłada dominację liczby pojedynczej, w zapiskach M. Chanenki przeważają formy liczby mnogiej, które autor wykorzystał wyłącznie do oznaczenia działań wykonanych przez kilka osób. Istotna jest obserwacja, że ostatnie zanotowane użycie takich form w zapiskach dziennikowych datowane jest na rok 1743, co może świadczyć o ich stopniowym zanikaniu z praktyki pisemnej pod wpływem czynników socjopolitycznych – imperialnej polityki językowej dążącej do zbliżenia języka ukraińskiego z rosyjskim.

Słowa kluczowe: język ukraiński XVIII w., dyskurs dziennikowy, osobowe formy czasowników, czas przeszły, czasownik, ukraińsko-polska tradycja językowa, wpływ rosyjsko-imperialny.

Vasyl Denysiuk, Oksana Zelinska. Ukrainian-Polish Verb Continuum in the Diary Discourse of the 18th Century.

This article examines the functioning of personal verb forms in the past tense in the Ukrainian language of the 18th century. Special attention is paid to the "Diary" of General Khorunzhyi Mykola Khanenko – a unique masterpiece of private writing that reflects the living language and everyday realities of that time. The authors substantiate the importance of diary entries as a valuable linguistic source that allows for the identification of archaic forms, the influence of other languages, and the presence of parallel grammatical constructions, all of which indicate the transitional nature of the 18th century language. A significant part of the research involves a critical review of previous assertions about the Russian-language nature of M. Khanenko's "Diary". The authors argue that a significant portion of Ukrainian linguistic features might have been leveled and "fitted" to the Russian language of the mid-to-late 19th century during the preparation of the text for printing. This can be confirmed by a comparative analysis of publications of diary entries from different years and editions. The article emphasizes the dual influence on the Ukrainian language of the 18th century: on one hand, the still powerful Ukrainian-Polish tradition of using past tense forms, which shared features with other Slavic languages; on the other hand, the shift of Ukrainian Left-Bank chancelleries to the Russian Imperial business standard. This influence, accompanied by political pressure and attempts to remove the Ukrainian

language from the unified "East Slavic" area, led to the gradual destruction of common features and the branding of some forms as "relics".

Based on a detailed analysis of M. Khanenko's "Diary", quantitative data are determined, and contextual examples of the use of personal past tense forms are provided (1st person singular: -емъ, -омъ; 2nd person singular: -есть; 3rd person singular: -лъ; 1st person plural: -смо, -сьмо, -сьмся).

It was found that, despite the genre specificity of a diary, which implies the dominance of the singular, plural forms prevail in M. Khanenko's entries. The author used these forms exclusively to denote actions performed by several people. A significant observation is that the last recorded use of such forms in the diary entries is dated 1743, which may indicate their gradual disappearance from written practice under the influence of socio-political factors – the imperial language policy aimed at bringing the Ukrainian language closer to Russian. The last recorded instance of the 3rd person singular feminine form was in 1749.

Key words: 18th century Ukrainian language, diary discourse, personal verb forms, past tense, verb, Ukrainian-Polish language tradition, Russian Imperial influence.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими й практичними завданнями. Українська мова XVIII століття є об'єктом пильної уваги багатьох лінгвістів, адже саме цей період позначений активними процесами формування сучасної української літературної мови на народній основі. Особливе місце серед джерел для її вивчення належить щоденникам – унікальним пам'яткам приватної писемності, що відображають живе мовлення та повсякденні реалії того часу. Ці тексти, написані переважно освіченими людьми, дають цінний матеріал для дослідження граматичних особливостей, зокрема функціонування форм дієслів минулого часу, що демонструють, з одного боку, ще потужну українсько-польську традицію використання цих форм, проте з іншого, – переведення українських лівобережних канцелярій на російсько-імперський штиб, який, власне, і знищив рису, що свідчила про спільне українсько-польське підґрунтя становлення і функціонування саме таких форм.

На відміну від сучасної української, де минулий час має досить усталену систему, у XVIII столітті ще спостережено значну варіативність, що свідчить про перехідний характер мови. Аналіз щоденників дає змогу виявити архаїчні форми, вплив інших мов, а також наявність паралельних граматичних конструкцій. Дослідження дієслів минулого часу в цих текстах допомагає краще зрозуміти еволюцію української граматичної системи, виявити її специфічні риси на тому чи на тому історичному етапі та простежити формування сучасної дієслівної парадигми. Стаття має на меті проаналізувати функціонування особових форм дієслів минулого часу в щоденникових записах задекларованого періоду, що сприятиме глибшому розумінню мовної картини того періоду.

Вивчення писемних пам'яток із використанням антропоцентричного підходу дає змогу дослідникам розплутати не один клубок історії української мови. Джерелом нашої розвідки слугував «Щоденник» генерального хорунжого Миколи Ханенка, що безпідставно отримав тавро російськомовної пам'ятки, а тому був осторонь більшості студій, у яких лінгвісти досліджували питання розвитку різних рівнів української мови XVIII ст. Заслужена знаннями й неабиякими редакторськими вміннями посада, що зобов'язувала М. Ханенка вести канцелярію українських гетьманів, ставить під сумнів російськість тексту «Щоденника», про яку писали відомі лінгвісти, напр.: «Навіть приватні щоденники тих часів, що їх вели, для прикладу, Я. Маркович (1718–1768 рр.) чи М. Ханенко (1727–1753 рр.), хоч і рясніють українізмами, але писані російською мовою» [26, с. 895]. Можна, звісно, припустити, що «на роботі» генеральний хорунжий використовував тогочасну українську мову, а для власних записів – тогочасну російську. Але в такому разі постає алогічна ситуація, оскільки щоденник – це той жанр, де людина зазвичай пише тією мовою, що вивільняє її від стандартів, отже, є для людини засобом повсякденного спілкування. Якщо це так, то змушені будемо констатувати, що в першій половині XVIII ст. Чернігівщина, Стародубівщина і

Сумщина говорили російською, хоч тогочасні пам'ятки ділового стилю з цих територій засвідчують незначний вплив російської мови, відображаючи українську мову в її східнополіському вияві. На нашу думку, відповідь необхідно шукати в підготовці тексту «Щоденника» до друку, де значну кількість українських рис було «підігнано» під російську мову середини – кінця XIX ст. і передано відповідно до тодішньої імперської вимови, про що обережно зазначив О. Лазаревський: «Нами дотримано правопис оригіналу, за винятком тих змін, які ми визнали за потрібне зробити для зручності при читанні, так наприклад нами додана скрізь у прийменниках буква ъ, що є в оригіналі, притому не скрізь, у вигляді надрядкового знака» [13, с. XV]. Для правильного розуміння мовної ситуації орієнтиром слугує думка В. Горобця про те, «що типологічна схожість книжної української мови з російською у другій половині XVIII ст., зумовлена ілюзорним зближенням їх на основі давньоруських мовних компонентів та набутого фонду слов'янізованих форм і конструкцій у канцелярській практиці, ще не дає підстави для повного ототожнення їх систем» [5, с. 23].

Аналіз основних досліджень і публікацій із зазначеної проблеми. «Щоденник» М. Ханенка був об'єктом лінгвістичних студій, у яких, зокрема, основну увагу зосереджено на синтаксичних функціях квантитативів [11], субстантиватів [7], апелятивному та пропріативному рівнях пам'ятки [6; 8; 9; 10]. Однак вимагають докладного опису інші риси, що виразно ілюструють відмінності між тогочасними українською і російською мовами. Однією з найяскравіших і часто найскладніших для вивчення є відмінність у вживанні та утворенні дієслів минулого часу – докладно описана для синхронії, але діахронія якої має багато прогалин, починаючи від повноти фактичного підґрунтя і до часу, коли цю відмінність зробили максимально непомітною.

У лінгвоукраїністиці питанню становлення форм минулого часу присвячено низку студій, які, проте, дають підстави говорити і про втручання партійних органів держави в дослідження історії української мови, що вилучали її в багатьох аспектах із проголошеного комуністичними ідеологами східного слов'янства, усіляко намагаючись довести граматичну прірву між російською, українською і білоруською мовами, з одного боку, та рештою слов'янських – з іншого. Форми минулого часу, які становили спільну рису української мови з іншими слов'янськими, було тавровано «пережитковими», обережно введено в академічну науку, напр.: «У польській мові виникли злиті форми перфекта, в яких скорочені форми допоміжного дієслова *бути* приєдналися до форм дієприкметника і перетворилися на закінчення, напр., одн. чол. рід *robiłem* < *robił-jesm*, *robiłeś* < *robił-jeś*, *robił* < *robił (jest)*, жін. рід одн. *robiłam* < *robiła-jesm*, *robiłaś* < *robiła-jeś*, *robiła* < *robiła (jest)*, чол. р. мн. *robiliśmy* < *robili-jesmy*, *robiliście* < *robili-jeście*, *robili* < *robili (są)*, мн. жін. р. *robiłyśmy* < *robiły-jesmy*, *robiłyście* < *robiły-jeście*, *robiły* < *robiły (są)*. Подібне явище спостерігається в південно-західних говорах української мови, де в 1-й і 2-й ос. продуктивними є злиті форми типу *казавем, казавесь, казалисьмо, казалисьте*» [4, с. 330], й тиражовано у вишівську освіту, напр.: «Пережиткові залишки перфекта відомі ще й тепер і в західноукраїнських говорах у вигляді злитих (лексикалізованих) форм колишнього дієприкметника і допоміжного дієслова; наприклад, у подільських, галицьких, закарпатських говорах: *казавем, казавесь, казалисьмо, казалисьте* і под.» [16, с. 340]; «Залишки форм перфекта збереглися в деяких сучасних західноукраїнських говорах: *ходивем, ходивесь, ходилам, ходилась, ходилисьмо, ходилисьте*. У цих діалектизмах відбулося злиття двох компонентів старої складеної форми (*ходив есм* → *ходивем, ходили есьмо* → *ходилисьмо*)» [15, с. 211]; «Пережиткові залишки перфекта збереглися в говірках української мови: *казав ем, казали сьмо, казав есь*» [21, с. 115] та ін. Намагання О. М. Маштабей [19, с. 129–134] і С. П. Бевзенка [1, с. 311–312] привернути увагу лінгвістів до функціонування таких форм у різножанрових писемних пам'ятках української мови різних століть В. М. Русанівський розвинув у спеціальному дослідженні «Структура українського дієслова» [25, с. 91–94] та в академічному курсі «Історія української мови. Морфологія» [17, с. 325–327], з одного боку, імпліцитно

натякнувши на можливу причину зникнення цих форм в українській мові, з іншого, – підкресливши їхню просторову, варіантну й жанрову поширеність, поступовий вихід на периферію, напр.: «З другої половини XVII ст. кількість особових форм минулого часу в пам'ятках української літературної мови спадає. Проте вони зустрічаються в усіх стилях і в різних джерелах, незалежно від їх територіального походження. <...> на другу половину XVII ст. вживання особових форм минулого часу було вже ознакою традиції» [17, с. 326–327]. Прикметно, що в академічному виданні мовознавець подає узагальнений висновок про спадну тенденцію використання особових форм минулого часу, однак цінним є спостереження, задеклароване в монографії і яке стосується наступного періоду – другої половини XVII – XVIII ст.: «Якщо в XVI – першій половині XVII ст. особові афікси вживалися з середньою частотою 2,62 (при $\epsilon = 0,45$), то в другій половині XVII – XVIII ст. їх середня частота дорівнює 0,6 (при $\epsilon = 0,55$). Щоправда, особові форми минулого часу зустрічаються в усіх стилях і в різних джерелах, незалежно від їх територіального походження» [25, с. 143–144]. Думки В. М. Русанівського підтвердив і В. В. Німчук, проте зауважив, що «особові придієслівні частки в розмовній мові носіїв більшої частини говорів досить рано вийшли з ужитку» [17, с. 492]. Хоч, наприклад, О. П. Білих, дослідивши низку писемних пам'яток церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст., констатував: «У розглянутому матеріалі ці форми не виявлені» [2, с. 253]. Функціонування особових форм минулого часу на Середній Наддніпрянщині (переважно лівобережній) у кінці XVII – на початку XVIII ст. дослідила Н. О. Примушко. Одним із джерел були щоденникові записи Я. Марковича [24].

І. В. Кононенко, авторка контрастивного дослідження сучасних української та польської мов, про особові форми дієслів минулого часу зазначила: «У минулому часі українські й польські дієслова не збігаються у своїх формах. <...> У польській дієслова минулого часу творяться від основи за допомогою суфікса *-ł-*, але вони не тільки позначають рід і число, як в українській мові, а й мають особові закінчення» [18, с. 523]. М. П. Лесюк, який досліджував специфіку граматичної категорії часу польської та української мов, про особові форми минулого часу зауважив: «Подібно до польських, в українських писемних пам'ятках знаходимо залишки дієслова *бути* *-м* (*-ем*, *-єм*), *-с* (*-сь*, *-есь*, *-єсь*), *-смо* (*-змо*), *-сте* '*-т* (*-ет*, *-jet*), *-s* (*-eś*, *jeś*), *-smo* (*-zmo*), *-ste*', які також є відмінюваними закінченнями, приєднуваними або до дієприкметника минулого часу, або до іншого слова в реченні. <...> У сучасній українській мові такі форми не збереглися – єдиною формою минулого часу є давні дієприкметники минулого часу з *-ł-*, які функціують як показник минулої дії... Однак у західних говорах української мови такі реліктові форми перфекта вживаються дуже часто» [28, с. 66].

У полоністиці усталена думка про формування синтетичних особових форм минулого часу впродовж XV–XVI ст., зокрема, С. Роспонт зазначав: «Із XV ст. почали з'являтися сучасні форми *byłem*, *byłeś*, хоча двоскладові форми траплялися ще в XVI ст.» [29, с. 179]; С. Дубіш і К. Длугош-Курчабова пишуть: «Хоч у XVI ст. складені (двослівні) форми минулого часу ще зрідка трапляються в пам'ятках, у XVII та XVIII ст. вони повністю зникають, а в новопольський період минулий час має синтетичну (аглютиновану) форму, а флексивні закінчення додатково редукують *-ś-* (*← jeśm*) у 1-й ос. одн. (*byleśm* → *byłem*). Регіональні південнопольські закінчення *-ech*, *-ch*, *-chmy* (*uczynilech*, *zech zrobił*, *poszlichmy*) у XVI ст. розширюють свій ареал та стають нормою літературної (писемної) мови, але із середини XVII ст. – унаслідок перенесення столиці та центру інтелектуального життя до Варшави на Мазовії – вони знову «регіоналізуються», щоб остаточно обмежити свій ареал народними діалектами (Сілезія та південно-західна Малопольща)» [27, с. 308]. Отже, у польській мові відбулося закріплення синтетичних особових форм минулого часу як норми літературної мови, ці форми були поширені в тогочасній українській мові, однак остання нині може довести наявність особового минулого тільки в говірках. Для з'ясування причин

утрати в українській мові особових форм минулого часу вагу має кожна пам'ятка, особливо та, що презентує неофіційне мовлення, створена передовсім для себе, створена людиною, яка жила в часи польсько-московських політичних та ідеологічних протистоянь. Саме тому щоденникові записи генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка становлять неабияку цінність для лінгвістики.

За спостереженнями В. М. Русанівського, в українській мові XVI–XVII ст. форма 1-ої ос. одн. минулого часу була зреалізована у двох варіантах: **-ем/-емь/-омь** – після приголосних; **-м/-мь** – після голосних. Їхнє місце чітко не фіксоване, проте в постпозиції **-ем** відповідає чол. р., **-м** – жін. і серед. Форма 2-ої ос. одн. функціювала у варіантах **-есь/-ес/-есь** і **-сь/-с** із відповідним родовим протиставленням у постпозиції. 1-а ос. множ. представлена варіантами: 1) **-смы, -сьми, -сьми, -сьми**, 2) **-смо, -змо**, 3) **-сме, -зме**, 4) **-хмы, -хмо**; 2-а ос. множ. має тільки варіант **-сте**. Мовознавець спостеріг, що в досліджуваний період кількісно афікс **-мо** домінує над **-мы**, а **-смы** – над **-смо**. Він припускав, що переважання **-смы** над **-смо** є наслідком впливу польської мови на граматичну систему української книжно-літературної мови [17, с. 325–326; 25, с. 91].

Студія Н. О. Примушко засвідчила, що на Середній Наддніпрянщині в кінці XVII – на початку XVIII ст. вживаними були особові форми минулого часу 1-ої та 2-ї ос. одн., 1-ої ос. множ., до того ж перші дві спостережено переважно в контекстах із прямою мовою, останню – у початковому та в кінцевому протоколах ділових документів. На думку дослідниці, сплутування форм 1-ої ос. одн. та 1-ої ос. множ. підтверджує факт зникнення особових форм минулого часу з народного мовлення [24, с. 143].

В. А. Передрієнко, дослідивши приватний епістолярій XVIII ст., про особові форми минулого часу зауважив: «в епістолярних пам'ятках вживаються також перфектні форми минулого часу типу: *питали(с)мо* (19); *не вчинилис(с)мо* (25); *в(т)вѣтовалемъ* (32); *писалемъ* (35); *писали(с)те* (38); *упомнѣли(с)мо написа(ть)* (83). У першій половині вони були, можливо, ще вживані навіть у живому мовленні <...>. Проте в другій половині XVIII ст. вони вже практично зникають» [22, с. 121].

Виклад основного матеріалу. Щоденникові записи М. Ханенка у лінгвістичному аспекті відображають дещо відмінні мовні практики, пов'язані як із мовною політикою імперії, так і, очевидно, з підготовкою записів до друку. Досить згадати, що редакція «Київської старовини» опублікувала записи за 1719–1754 рр. у два етапи – 1883–1884 рр. та 1896 р., до того ж не за всі вказані роки (наприклад, відсутні записи за 1728–1729 рр., 1734–1741 рр., 1750–1751 рр.), тоді як про їхню наявність свідчить коментар Й. Бодянського 1858 р. до опублікованого діаріуша 1722 року: «Завершуючи мою історичну інформацію про передостаннього малоросійського генерального хорунжого, ще раз скажу, що інший його Діаріуш, або Журнал, який вів він день у день протягом майже 35-ти років, а також і деякі папери, що мають важливість для його батьківщини, будуть мною видані свого часу» [3, с. XX]. Оприлюднення записів за цей рік свідчить про свідоме втручання редакторів у тексти рукописів. Наприклад, опубліковані в «Київській старовині» 1896 р. записи Миколи Ханенка 1722 р. нараховують 19 особових форм минулого часу, тоді як в опублікованому О. Бодянським діаріуші, який також вів М. Ханенко, в авторському тексті засвідчено 1 (!) особову форму минулого часу, а в копіях чолобитної і листа до імператора – 2 і 3 відповідно [3, с. 1–72]. Різниця очевидна. Це ж стосується й інших років. Наприклад, опубліковані в «Чернігівських єпархіальних відомостях» записи Миколи Ханенка за 1732–1733 рр. містять суттєво відмінний від опублікованого редакцією «Київської старовини» матеріал. Зокрема, у «Чернігівських єпархіальних відомостях» (1866, № 3) події за 16 січня 1733 р. містять таку інформацію: «16 ч. За поланкерка канарсекту 6 р. за два штофи гданской водки 3 р. **Подписалис(с)мо** контрактъ учителей на годъ съ прошлого маія 1 1732 по тоежъ число сего 1733 году, для заплати ему за науку 200 р. противъ прежде данного контракту. – Въ 3-мъ часу по полудни заездили до о. Василя Щербацкаго священника, что въ Невскомъ монастырѣ, а отъ него прямо въ ямскую» [12, с. 96], тоді як редакція «Київської старовини» наводить

докладнішу й графічно (відповідно – фонетично і граматично) відмінну інформацію (наприклад, *канарсекту* – *канарсенту*, *штофи* – *штофа* та ін.): «16. За поланкирка канарсенту 6 р., за два штофа гданской водки 3 р. Зоставив при писмѣ меморіаль пану Горленку о дѣлахъ, оставшихся въ коллегіи іностранной. Козмѣ Якинмовичу вручилъ челобите пана Чернолуского и свой интересъ. Обѣдалъ у панича въ квартерѣ, а прежде обѣдана **подписалисмо** контрактъ. Послѣ, пожекгнавшись со всѣми, віехалъ въ 3-мъ часу по полудни и заездилъ къ Гудовичу, которому и писмо отъ себе вручилъ о доправцѣ 10 р. денегъ или 5 аршинъ сукна тонкого на адютанту семеновского полку Воейкову; потомъ заездили до отца Василя Щербацкого священника, что въ невскомъ монастырѣ, а отъ него прямо прибыли въ ямскую, гдѣ зъ паномъ А. Горленкомъ по доволныхъ розговорахъ пожекгнались и розехались въ полѣ 8-го часа по полудни. Пану Грифскому позичилъ 2 р. При віездѣ зъ С. П. Бурской квартери Василю малярю, которій робилъ коло грамоты, да и обѣщаль портретъ государыни, за роботу 1 р. Капралу коллежскому Пет. В. Соболеву 10 к., Дмитру хлопцю 20 к., Петру 10 к., молодикамъ Павла Івановича Апостола 40 к., на пиво въ ямской 3 к. Віехавши зъ ямской, прибыли до Іжоры въ началѣ 12-го часу, одтоль поехали въ полѣ 4-го часа по полуночи о 30 верстѣ» [13, с. 92–93]. В обох наведених текстах, однак, збережено форму 1-ої ос. множ. минулого часу – на відміну від записів за 17 та 21 грудня 1732 р., які в «Чернігівських єпархіальних відомостях» відсутні, а тому не дають змоги порівняти наявність особового минулого в обох списках. Дослідження ділових пам'яток другої половини XVII ст. з Лохвиці, батьківщини М. Ханенка, знімає питання, чи були відомі генеральному хорунжому особові форми минулого часу: «Щодо характерних для тогочасної літературної мови явищ zdeформованого перфекта, то вони обов'язково використовуються у вступних і заключних формах майже в усіх записах: *кгда смо питали казали смо записат*. Що ж до записів свідчень, то тут їх вживання досить обмежене. Типові тексти здебільшого позбавлені решток перфекта, наприклад: «гроши Заберенко у мене ... узялъ и мѣлъ тобѣ вернути, а ѿн мене намовилъ красти тыхъ грошей... а я, укравъши *не давал* ему вночи, ... але порану отдалъ». Проте спостерігається певна кількість і архаїчних форм у контекстах, близьких до живого усного мовлення, наприклад: *поймалем* твоего злочинъцу Юрка... але уже и утѣкъ (148), Ти, Иване, злодѣи, бо с порѣзал вувци ... и свинѣ *побилес* (155), Я м ему *не естем* винен нѣ в чом (164). Ці явища можна розглядати і як полонізми, зумовлені писарською виучкою, і як відображення живого мовлення колишніх переселенців з південно-західних діалектних територій» [19, с. 12].

Жанрова специфіка щоденникових записів детермінує використання тих чи тих граматичних форм, із-поміж яких на рівні особових форм минулого часу домінантною буде 1-а особа, репрезентована числовими формами однини і множини. Звертає увагу переважання форм 1-ої ос. множ. (див. табл. 1; наведено тільки ті роки, у записах за які зафіксовано особовий минулий).

Таблиця 1

	1722 р.	1730 р.	1731 р.	1732 р.	1733 р.	1743 р.	1746 р.	1747 р.	1748 р.	1749 р.	Усього
Однина, 1-а особа											
-емѣ	2	5		7							14
-омѣ			1								1
Однина, 2-а особа											
-есь		1									1
Однина, 3-я особа											
-лъ	1	1		2	2		1	2	3	1	13
Множина, 1-а особа											
-смо	14	2	1	3	1	1					22
-сьмо	2										2
-сьмося	1										1

Проілюструємо контекстами.

Форми однини

1-а особа одн. реалізована двома фонетичними варіантами:

-емь:

1722: тутъ же **заплатилемь** Дмитрашковъ запог – зол. 7 [14, с. 175]; **Даровалемь** хустку едwabную Стефану Алексѣвичу Румянцову 1 роти капитану полку капорского [14, с. 188];

1730: по тихъ писмахъ моихъ не только отдачи денегъ, но і отвѣту отъ в. м., м. пана **не получилиемь** [13, с. 8]; По бытіи на ратушу, обѣдалъ у пана Рогуцкаго, который мнѣ подарилъ дриакви, табаку и рукавицы, а панъ Іахимовичъ пару лихтаровъ зъ подщипникомъ и щипцами, до сѣдла уборъ и потебенки и двѣ солянки крышталіовыя. – У него-жъ **занялемь** 5 рублей [13, с. 14]; Прибыли на ночь до Краснаго; тутъ за двѣ мѣрочки овса 12 копѣекъ **далемь** [13, с. 15]; **Засталемь** тутъ п. п. Красовского и Лисаневича [13, с. 16]; ...тутъ у Ропску **умовилемь** шабелника дѣлать для себе шаблю [13, с. 16];

1731: Взялъ у пана господара двору рейментарского присланнаго Дениса Морозенка пару кониковъ гнѣденкихъ ad interim въ 14 руб. и о томъ до пана господара **писалемь** [13, с. 19]; Сегожъ числа вручилъ его милости пану Стефану Савіцкому, писарю полковому лубенскому, 24 р. денегъ для отсылки къ господину Славую Требинскому, а 20 р. денегъ же тому жъ пану Савіцкому доправитъ на пану Івану Гамаліи, до которого и листъ рейментарский о томъ одосланъ, **поручилемь**, а доправя тіе 26 руб., к тому жъ господину Славую одослать, жебы уплачени сполна 50 р. **просилемь**, о чемъ подъ симъ числомъ письмо зъ цедулою до пана Славую написано въ Лубнахъ и отдано для пересылки къ нему... [13, с. 21–22]; Писано къ атаману новгородскому о присылцѣ Макрины и отсылцѣ листа до сотника новомлинского пана Івана Шишкевича, до которого **писалемь** о долгу на Михайловскомъ Алексію имѣючомся [13, с. 29]; ...до пана Кондзеровского **писалемь** отвѣтъ, что денги ему должніе на Пузиру доправлены [13, с. 32];

1732: Одкланявшись ясневелможному, паничи отехали зъ Глухова до Стародуба, чрезъ которыхъ **писалемь** до полковника, до пана тестя и до жены [13, с. 35]; Писано письмо до сотника новомлинского пана Івана Шишкевича о долгу на Алексію Михайловскомъ, которого и облѣгъ своеручный **вручилемь** пану Федору Чуйкевичу [13, с. 35]; Взялъ отъ шинкаря чаусовского Ноздри 6 р., въ томъ числѣ чрезъ руки Стефановского 3 р., одъ самого 3 р. и изъ тихъ **велѣлемь** панѣи отдать 2 р. [13, с. 43]; ...сотникови новгородскому **отдалемь** должные 5 р. [13, с. 43]; Были у князя Дмитрія Михайловича Голицина и у преосвященного новгородского зъ паничемъ и писма поотдавали и меморіальъ своихъ нуждъ преосвященному **подалемь** [13, с. 48]; По полдни былъ въ нашей квартирѣ панъ Андрей Полуботокъ, которому и карти новіе **подарилемь** [13, с. 49]; По обѣдѣ бывшему у мене помянутому лекарю архіерейскому **далемь** за труды 1 червонный золотій [13, с. 57];

-омь:

1731: Получилъ листъ одъ полковника зъ полѣценемъ команди полковой, на который **учиниломь** отвѣтъ [13, с. 23];

2-а особа одн. засвідчена один раз і реалізована графічним варіантом -есь:

1730: *Гдижъ в. м., м. панъ можешъ помнѣти, что и заставу мнѣ изволилесь* давать [13, с. 8].

3-ю особу одн. презентують форми чол. р. на -ль:

1722: ...одинъ абизъ на собѣ надъ головою **несль** щось нажиталтъ бандекиму [14, с. 189];

1730: Панъ Василь Іахимовичъ **принесль** цукру голову и хлѣбъ [13, с. 14];

1732: **Принесль** салдатъ глуховскаго гварнезону писма въ пакетахъ одъ п. Юркевича [13, с. 54]; ...**принесль** отъ Петра Вас. Курбатова [13, с. 63];

1733: Отъ отца Варсонофія, намѣстника свѣнскаго, **принесль** мнѣ служитель его, финжалъ фарфуровый и мисочку бошіе, гостинця [13, с. 109]; Енералу **отнесль** рыбы щукъ

20 [13, с. 113] та ін. У «Щоденнику» зафіксовано форми 3-ої особи одн. мин. ч. чол. р. тільки від кореня *-нес-*. Остання фіксація припадає на 1749 р.

Форми множини

1-а особа реалізована двома графічними варіантами – *-смо* і *-сьмо*, другий із яких у формі *-сьмося* презентує зворотно-середній стан. Попри логічне для щоденникового дискурсу домінування особових форм минулого часу однини, досліджувані записи засвідчують переважання саме множини, до того ж її використання не підтверджує висновок Н. О. Примушко про сплутування форм: 1-у ос. множ. М. Ханенко використав лише для номінації дії мінімум двох осіб:

-смо:

1722: Рано **ходилисмо** до Шафнала, котрій еще до утра удержатись намъ совѣтоваль, и для коней знову велѣль сѣна дати и корову живую на кухню намъ прислалъ, якую забивши, на всѣхъ раздѣлить **велѣлисмо**, а тутъ же въ Торкахъ и сей день пробавили [14, с. 175]; Скоро свѣтъ прислалъ къ намъ Шафналь своего кармана, же бы **одалисмо** писма для отвозу, куда надлежить, которому мы вручивши пакетъ, на имя пана полковника миргородского подписанный, (въ якомъ и доношеніе свое и другое куріеровъ Якима Савича Украинцова преображенского полку салдата, да Ивана Микифоровича Сенатского зъ товарищи **вѣключилисмо**, такождо прапорщика, въ Таркахъ будучого, писмо до енерала Кропотова) отпустили оногo, да онъ же корманъ пріѣхавши къ намъ на квартиру повторе, при проводилъ намъ же въ провожатіи къ Сулаку мурзака, зъ якимъ по обѣдѣ и **вѣѣхалисмо** всѣ зъ Тарковъ, а прибивши до помянутой рѣки Сулаку сами начали переправляться, а мурзана оногo зъ другими татарами, якихъ у той же рѣки **засталисмо**, одпустили, въ свояси [14, с. 175–176]; Заданною намъ одѣ Бога поносною къ Дербенѣ погодою пойшли, и первіе минули островъ, зовемій Чеченъ, потомъ и флотъ, зъ тогожъ острову поднявшійся, подѣ командою помянутого капитана Вельбое будучій, **оминулисмо** долетѣ обехали колтукъ, въ котрій рѣка Сулакъ впала [14, с. 179–180]; И тутъ чрезъ цѣлій сей день якъ гори волни на судно наше были, отчего не тилко въ страхъ великій, но и въ болѣзнь многіе, отчаеваючись житія своего, **пришлисмо** барзѣ и, когда ночь наступала, коло судна засѣ при томъ великомъ штурмѣ многіе туленѣ, то естъ нѣбы собаки морскіе, плавали [14, с. 180]; ...ажъ до полудня и пили доброю погодою, а по полудню почалъ утихати вѣтеръ, въ якое время **минулисмо** одно судно, шлюпку государеву, на которой будучіе люди сказывали намъ, же государъ и вся армія рушили зъ за Дербенѣ назадъ [14, с. 180]; Скоро свѣтъ припустилисьмо сѣ судномъ ботомъ къ самому берегу, иже не **мѣлисмо** лодки, мусили бристи, порозберавшись зъ споднѣхъ убіоровъ, а, вѣйшовши на берегъ, немедля помаршировали до лагеру, гдѣ стояла вся армія отъ моря верстей у 3, а прійшовши въ обозъ и допитавшись ставокъ адмиралской и Петра Андреевича, первіе Толстому, и адмиралу, потомъ и кабинетъ секретарю Макарову **вручилисмо** писма [14, с. 182]; Помянутому наипу дербенскому данъ отъ государя портретъ, котрій у него пришпиленный имъ **видѣлисмо** [14, с. 183]; **Прибылисмо** до того жъ надъ море транжаменту [14, с. 186]; **Готовилисмо** себѣ лодку [14, с. 190];

1730: Провожалъ насъ аптекаръ Гелтеръ и Козма Іакимовичъ ажъ за мостъ и **прибылисмо** на ночь позно до Броваровъ [13, с. 14]; **Прибылисмо** рано въ Нижнее, гдѣ снѣдали [13, с. 17];

1731: Ісакъ Пузиръ оженился на Сависѣ, да у Тищенка на веселѣ, котрій женилъ сына на дочерѣ Соболевского, сотника погарского **былисмо** [13, с. 25];

1732: Рано **былисмо** въ домѣ ея высочества [13, с. 48]; **Праздновалисмо** тезоименитство ясневелможного [13, с. 86]; Сего числа звання **обѣдалисмо** у Петра Василіевича Курбатова, ради тезоименитства его, и тамъ доволно удоволствованы [13, с. 87];

1733: Обѣдалъ у панича въ кварталѣ, а прежде обѣдана **подписалисмо** контрактъ [13, с. 93];

1743: Обѣдни **слушалисмо** въ монастырѣ [13, с. 212];

-сьмо:

25 числа, когда зъ горъ великій повсталъ вѣтеръ, тое назначенное намъ судно вали на морѣ разбило, и того ради **усовѣтовалисьмо** послать чрезъ татарина о себѣ до его превосходительства Петра Андріевича доношеніе [14, с. 175]; замѣривши лотомъ глубины, **кинулисьмо** на якорь о 5 сажень въ глубь [14, с. 180];

-сьмося:

1722: Скоро свѣтъ **припустилисьмося** съ судномъ ботомъ къ самому берегу [14, с. 182].

Прикметно, але М. Ханенко востанне востанне письмово використав цю особову форму минулого часу саме 1743 р., що дає підстави для припущень про вихід із писемної практики генерального хорунжого цих форм. Діяльність М. Ханенка після звільнення перебувала під пильним наглядом імперії. Саме тому його було обрано до складу групи, яка впродовж 1728–1743 рр. працювала над «Правами, за якими судиться малоросійський народ». Попри повне розуміння засадничих і правничих начал, над Ханенком, як і всіма учасниками проекту, висів дамоклів меч імперських наказів: 22 серпня 1728 р.: «20. Понеже Его Императорскому Величеству донесено, что Малороссійской народъ судятъ разными правами, которыя сими словами названы Магдебургскіе, да Саксонскіе статуты, изъ которыхъ одни другимъ не согласуютъ, изъ чего можетъ быть въ судахъ не безъ помешательства: того ради Его Императорское Величество указалъ, для пользы и правосудія народа Малороссійскаго, те права, по которымъ судятся Малороссійской народъ, перевести на Великороссійской языкъ, и определить изъ тамошнихъ, сколько персонъ пристойно, искусныхъ и знающихъ людей для свода изъ техъ трехъ правъ въ одно» [23, VIII, с. 81]; 8 серпня 1734 р.: «А о правахъ Малороссійскихъ повелѣваемъ по прежнимъ Нашимъ Всемилоствѣйшимъ указамъ, для пользы и правосудія народа Малороссійскаго, права, названныя Магдебургскія, да Саксонскіе Статуты, по которымъ судится Малороссійскій народъ, перевести на Великороссійскій языкъ и свести изъ трехъ правъ въ одно» [23, IX, с. 396] (розрядка наша – В. Д., О. З.). Тож тільки за час роботи М. Ханенка над «Правами» кількаразово офіційно було засвідчено курс на знищення рис, спільних для української та польської мов, задля зближення першої з московською, що намагалася припасувати граматику церковнослов'янської мови на свій лад.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження функціонування особових форм дієслів минулого часу в «Щоденнику» Миколи Ханенка дає змогу глибше зрозуміти складні процеси становлення української літературної мови у XVIII столітті. Аналіз матеріалу переконливо засвідчує, що «Щоденник» М. Ханенка є цінним джерелом для вивчення живого мовлення того часу, незважаючи на попередні інтерпретації його російськомовності. Виявлені розбіжності в різних публікаціях щоденника вказують на суттєве редакторське втручання, що мало на меті узгодження українських мовних особливостей із російськими стандартами.

Вивчення особових форм дієслів минулого часу підтверджує подвійний вплив на українську мову: з одного боку, збереження потужної українсько-польської традиції, що виявлялася в спільних рисах з іншими слов'янськими мовами; з іншого – невпинний тиск російсько-імперської політики, спрямованої на нівелювання цих спільних рис задля зближення української мови з російською. Поступове зникнення особових форм минулого часу з писемної практики, зокрема й у записах М. Ханенка після 1743 року, де зафіксовано ще кілька випадків уживань 3-ої особи одн. чол. р., є яскравим свідченням наслідків цієї мовної політики.

«Щоденник» Миколи Ханенка є не лише історичною, а й надзвичайно цінною лінгвістичною пам'яткою, яка дає змогу не тільки простежити еволюцію української граматичної системи, а й розплутати складні «клубки» впливів, що формували українську мову в один із найважливіших періодів її історії. Він підкреслює необхідність критичного переосмислення джерел і подальших досліджень для повнішого розуміння мовних процесів минулого.

Список використаних джерел та літератури

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови : нариси із словозміни та словотвору. Ужгород : Закарпат. обл. вид-во, 1960. 416 с.
2. Білих О. П. Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI – XVII ст.). Кіровоград : ФОП Александрова М. В., 2016. 328 с.
3. Бодянский О. Діаріушъ или Журналъ, то есть повседневная записка. URL: <http://litopys.org.ua/> (дата звернення: 12.03.2025).
4. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / відп. ред. О. С. Мельничук. Київ : Наук. думка, 1966. 596 с.
5. Горобець В. Й. Від упорядника. *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.* : збірник документів / упорядн., авт. передм. та комент. В. Й. Горобець. Київ : Наук. думка, 1993. С. 23–32.
6. Денисюк В. Лексикон щоденникових записів Миколи Ханенка. *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей* / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів, 2023. С. 121–144.
7. Денисюк В. Субстантивати як результат когніції людини (на матеріалі «Щоденника» генерального хорунжого Миколи Ханенка). *Людина в мові і тексті* : колективна монографія / за заг. ред. О. Ю. Зелінської. Умань : Видавець «Сочінський М. М.», 2020. С. 165–236.
8. Денисюк В. В. Онімна периферія щоденникового дискурсу української мови першої половини XVIII ст. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2023. Vol. 68, Issue 1–2. Pp. 59–72.
9. Денисюк В. В. Фразеологія щоденникового дискурсу української мови першої половини XVIII ст. *Мовознавчий вісник* : зб. наук. праць. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2021. Вип. 30. С. 14–23.
10. Денисюк В. В. Щоденникові записи як джерело поповнення алкономіацій в українській мові. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*. Київ – Черкаси : ФОП Гордієнко Є. І., 2020. Вип. V. С. 111–115.
11. Денисюк В. В., Зелінська О. Ю. Синтаксис нумератива у щоденниковому дискурсі української мови початку XVIII ст. *Dynamics of the development of world science. Abstracts of the 8th International scientific and practical conference*. Vancouver, Canada. 2020. Pp. 437–446.
12. Дневникъ Николая Даниловича Ханенка. *Черниговскія епархіальныя извѣстія*. 1866. № 3. С. 81–96.
13. Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка. 1727–1753 г. Київ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. 584 с.
14. Дневникъ Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.). *Киевская старина*. 1896. Т. LIV. № 8. С. 151–196.
15. Історична граматика української мови : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинко. Київ : Вища школа, 1980. 319 с.
16. Історична граматика української мови : підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, І. Й. Тараненко та ін. Київ : Рад. школа, 1957. 474 с.
17. Історія української мови. Морфологія / М. А. Жовтобрюх, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, С. П. Самійленко та ін. Київ : Наук. думка, 1978. 539 с.
18. Кононенко І. Українська та польська мови: контрастивне дослідження = Język ukraiński i polski: studium kontrastywne. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2012. 808 с.
19. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. : збірник актових документів / відп. ред. І. П. Чепіга. Київ : Наук. думка, 1986. 221 с.
20. Маштабей О. М. «Актові книги Полтавського городского уряду» як джерело для історичного вивчення полтавсько-київського діалекту (дієслівні форми) : монографія / упоряд.: В. В. Лєснова, А. О. Найрулін, І. О. Ніколаєнко ; заг. ред. К. Д. Глуховцевої. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 244 с.
21. Павленко Л. Історична граматика української мови : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.
22. Передрієнко В. А. Мова староукраїнських епістолярних пам'яток XVIII ст. *Жанри і стилі в історії української літературної мови* / відп. ред. С. Я. Єрмоленко. Київ : Наук. думка, 1989. С. 93–130.
23. Полное собрание законовъ Россійской имперіи, съ 1649 года. Санкт-Петербургъ, 1830. Т. VIII–IX.
24. Примушко Н. Форми минулого часу в пам'ятках Середньої Наддніпрянщини. *Волинь–Житомирщина*. 2010. № 22 (1). С. 133–145.
25. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ : Наук. думка, 1971. 315 с.
26. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. Вакуленко, А. Даниленко. Харків : Акта, 2002. XII, 1054 с.
27. Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. 580 s.
28. Łesiuk M. Gramatyczna kategoria czasu w języku polskim i ukraińskim w ujęciu diachronicznym. *Poradnik językowy*. 2022. № 1. S. 50–70.
29. Rospond S. Gramatyka historyczna języka polskiego z ćwiczeniami. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. 224 s.

References (translated & transliterated)

1. Bevzenko, S. P. (1960). *Istorychna morfolohiia ukrainskoi movy: narysy iz slovozmyny ta slovotvoru* [Historical morphology of the Ukrainian language: essays on word inflection and word formation]. Uzhhorod: Zakarpat. obl. vyd-vo [in Ukrainian].
2. Bilykh, O. P. (2016). *Slovozmyna v tserkovnoslovianskii movi ukrainskoi redaktsii (kinets XVI – XVII st.)* [Word change in the Church Slavonic language of the Ukrainian edition (late 16th – 17th cc.)]. Kirovohrad: FOP Aleksandrova M. V. [in Ukrainian].
3. Bodyanskiy, O. *Diariush ili Zhurnal, to est povsednevnyaya zapiska* [Diaryush or Journal, that is, a daily note]. Retrieved from <http://litopys.org.ua/> (reference date: 12.03.2025) [in Old Ukrainian & Russian].
4. Melnychuk, O. S. (Ed.). (1966). *Vstup do porivnialno-istorychnoho vyvchennia slovianskykh mov* [Introduction to the Comparative Historical Study of Slavic Languages]. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
5. Horobets, V. Y. (1993). Vid uporiadnyka [From the editor]. *Dilova dokumentatsiia Hetmanshchyny XVIII st.: zbirnyk dokumentiv – Business documentation of the Hetmanate of the 18th century: a collection of documents* (pp. 23–32), uporiadn., avt. peredm. ta koment. V. Y. Horobets. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
6. Denysiuk, V. (2023). *Leksykon shchodennykovykh zapysiv Mykoly Khanenka* [Lexicon of diary entries of Mykola Khanenko]. *Movoznavcha komisii NTSh. Z istorii liudei ta idei – Linguistic Commission NTSh. On the History of People and Ideas*, (pp. 121–144). H. Dydyk-Meush (Ed.). Lviv [in Ukrainian].
7. Denysiuk, V. (2020). Substantyvaty yak rezultat kohnitsii liudyny (na materialy "Shchodennyka" heneralnoho khorunzhoho Mykoly Khanenka) [Substantivate as a result of human cognition (based on the material from the "Diary" of General Ensign Mykola Khanenko)]. *Liudyna v movi i teksti – Man in language and text*, (pp. 165–236). O. Yu. Zelinska (Ed.). Uman: Vydavets "Sochynskyi M. M." [in Ukrainian].
8. Denysiuk, V. V. (2023). Onimna peryferiia shchodennykovoho dyskursu ukrainskoi movy pershoi polovyny XVIII st. [Onymic periphery of the diary discourse of the Ukrainian language of the first half of the 18th c.]. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 68, issue 1–2, pp. 59–72 [in Ukrainian].
9. Denysiuk, V. V. (2021). Frazeholohiia shchodennykovoho dyskursu ukrainskoi movy pershoi polovyny XVIII st. [Phraseology of Ukrainian daily discourse of the first half of the 18th c.]. *Movoznavchyi visnyk – Linguistic Bulletin*, (issue 30), (pp. 14–23). Cherkasy: Vydavets Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
10. Denysiuk, V. V. (2020). Shchodennykovi zapysy yak dzherelo popovnennia alkonominatsii v ukrainskii movi [Diary entries as a source of replenishment of alcohol nominatives in the Ukrainian language]. *Movna osobystist: linhvistyka i linhvodydaktyka – Language personality: linguistics and linguodidactics*, (issue V), (pp. 111–115). Kyiv – Cherkasy: FOP Hordiienko Ye. I. [in Ukrainian].
11. Denysiuk, V. V., & Zelinska, O. Yu. (2020). Syntaksys numeratyva u shchodennykovomu dyskursi ukrainskoi movy pochatku XVIII st. [The syntax of the numerative in the diary discourse of the Ukrainian language of the early 18th c.]. *Dynamics of the development of world science. Abstracts of the 8th International scientific and practical conference*, (pp. 437–446). Vancouver, Canada [in Ukrainian].
12. *Dnevnik Nikolaya Danilovycha Khanenka* [Diary of Nikolai Danilovich Khanenko] (1866). *Chernykhovskie eparkhialnyia yzvestiya – Chernigov diocesan news*, 3, 81–96 [in Old Ukrainian].
13. *Dnevnik heneralnaho khoruzhaho Nikolaya Khanenka. 1727–1753 h.* [Diary of General Ensign Nikolai Khanenko. 1727–1753]. (1884). Kiev: Tipohrafiia H. T. Korchak-Novytskaho [in Old Ukrainian].
14. *Dnevnik Nikolaya Khanenka (1719–1723 i 1754 h.)* [Diary of Nikolai Khanenko (1719–1723 and 1754)] (1896). *Kievskaya starina – Kyiv antiquity*. Vol. LIV, nr 8, pp. 151–196 [in Old Ukrainian].
15. Zhovtobriukh, M. A., Volokh, O. T., Samiilenko, S. P., Slynko, I. I. (1980). *Istorychna hramatyka ukrainskoi movy* [Historical grammar of the Ukrainian language]. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
16. Bezpalko, O. P., Boichuk, M. K., Zhovtobriukh, M. A., Taranenko, I. Y. (1957). *Istorychna hramatyka ukrainskoi movy* [Historical grammar of the Ukrainian language]. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
17. Zhovtobriukh, M. A., Hryshchenko A. P., Lukinova T. B., Nimchuk V. V., Rusanivskyi V. M., Samiilenko S. P. (1978). *Istoriia ukrainskoi movy. Morfolohiia* [History of the Ukrainian language. Morphology]. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
18. Kononenko, I. (2012). *Ukrainska ta polska movy: kontrastyvne doslidzhennia = Język ukraiński i polski: studium kontrastywne* [Ukrainian and Polish languages: a contrastive study]. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego [in Ukrainian & Polish].
19. Chepiha, I. P. (Ed.). (1986). *Lokhvytska ratuszna knyha druhoi polovyny XVII st.: zbirnyk aktovykh dokumentiv* [Lokhvytsk town hall book of the second half of the 17th c.: a collection of official documents]. Kyiv: Nauk. dumka [in Old Ukrainian].
20. Mashtabei, O. M. (2013). *"Aktovi knyhy Poltavskoho horodovoho uriadu" yak dzherelo dlia istorychnoho vyvchennia poltavsko-kyivskoho dialektu (diieslivni formy)* ["Act books of the Poltava city government" as a source for

Василь Денисюк, Оксана Зелінська. Українсько-польський дієслівний континуум у щоденниковому дискурсі XVIII ст. the historical study of the Poltava-Kyiv dialect (verb forms)]. K. D. Hlukhovtseva (Ed.), uporiad.: V. V. Liesnova, A. O. Nairulin, I. O. Nikolaienko. Luhansk: Vyd-vo DZ "LNU imeni Tarasa Shevchenka" [in Ukrainian].

21. Pavlenko, L. (2010). *Istorychna hramatyka ukrainskoi movy [Historical grammar of the Ukrainian language]*. Luts'k: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky [in Ukrainian].

22. Peredriienko, V. A. (1989). *Mova staroukrainskykh epistoliarnykh pamiatok XVIII st. [The language of Old Ukrainian epistolary monuments of the 18th c.]. Zhanry i styli v istorii ukrainskoi literaturnoi movy – Genres and styles in the history of Ukrainian literary language*, (pp. 93–130). S. Ya. Yermolenko (Ed.). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].

23. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii, s 1649 goda [Complete collection of laws of the Russian Empire, since 1649]*. (1830). (Vols. VIII–IX). Sankt-Peterburg [in Russian].

24. Prymushko, N. (2010). *Formy mynuloho chasu v pamiatkakh Serednoi Naddnyprianshchyny [Forms of the past tense in the monuments of the Middle Dnieper region]*. *Volyn–Zhytomyrshchyna – Volin–Zhytomyr region*, 22 (1), 133–145 [in Ukrainian].

25. Rusanivskyi, V. M. (1971). *Struktura ukrainskoho diieslova [Ukrainian verb structure]*. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].

26. Shevelov, Yu. (2002). *Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy [Historical phonology of the Ukrainian language]*. (S. Vakulenko, & A. Danylenko, Trans.). Kharkiv: Akta [in Ukrainian].

27. Długosz-Kurczabowa, K., & Dubisz, S. (2006). *Gramatyka historyczna języka polskiego [Historical Grammar of the Polish Language]*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].

28. Łesiuk, M. (2022). *Gramatyczna kategoria czasu w języku polskim i ukraińskim w ujęciu diachronicznym [Grammatical category of time in Polish and Ukrainian from a diachronic perspective]*. *Poradnik językowy – Language guide*, 1, 50–70 [in Polish].

29. Rospond, S. (2005). *Gramatyka historyczna języka polskiego z ćwiczeniami [Historical Grammar of Polish with Exercises]*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].

Статтю отримано 25.04.2025 року.

Прийнято до друку 16.06.2025 року.